

ЛОГІКО-СЕМАНТИЧНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СОМАТИЗМІВ У ЛЕКСИЧНІЙ ПАРАДИГМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Приходько І. М. Логіко-семантичні та функціональні особливості соматизмів у лексичній парадигмі української мови.

Стаття присвячена вивченню лексико-семантичних інваріантів соматичних об'єктів, їх функціональних особливостей; виокремлено словникові дефініції субстантивів-соматизмів *тіло, голова, нога* тощо, багатозначність їх змістового наповнення, умови й способи реалізації цих одиниць у стародруках та «Літописі руському» (Іпатівський список). Із погляду діяхронії окреслено актуальність внутрішньої форми соматизмів, що сприяє появі численних культурно значущих конотацій.

Ключові слова: соматизм, багатозначність, конотативна семантика, семантичний інваріант.

Приходько И. М. Логико-семантические и функциональные особенности соматизмов в лексической парадигме украинского языка.

Статья посвящена изучению лексико-семантических инвариантов соматических объектов, их функциональных особенностей; проанализированы словарные дефиниции субстантивов-соматизмов *тело, голова, нога* и др., многозначность их смыслового наполнения, условия и способы реализации этих единиц в старопечатных текстах, а также в «Ипатьевской летописи». С точки зрения диахронии анализируется внутренняя форма соматизмов, что порождает многочисленные культурно-значимые коннотации.

Ключевые слова: соматизм, многозначность, коннотативная семантика, семантический инвариант.

Prykhod'ko I. M. Logic-semantic and functional characteristics of somatisms in the lexical paradigm of the Ukrainian language.

The article is devoted to the research of lexical-semantic invariants of somatic objects, their functional characteristics; there have been analyzed the word definitions of substantive-somatisms such as body, head, leg etc., polysemy of their semantics, conditions and ways in which these units were used in early-printed texts as well as in "Hypathian Chronicle". From the diachrony point of view the author analyzes the inner form of somatisms which produces numerous culturally meaningful connotations. Considerable attention is paid to various paradigms and oppositions which combine these most ancient by their origin words. Related to one and the same fragment of reality – anatomy of man and animals – they often, in the most unexpected relations and format, reflect the conceptual, substantive and functional similarity of the denoted phenomena. It was established that the substantive 'body' is dominant in frequency of use, and its semantic content is polysemantic. Examples which demonstrate the use of appellatives in early-printed texts being motivated by somatisms indicate that the latter seem to take over the function of the stimulus to establish various types of connections between the attribute and the defined word: potential, metaphorical, associative, differential, etc. In most of attributive phrases, adjectives do not introduce a new quality in the semantics of the defined noun-somatism, they mostly confirm the most characteristic organic feature of man.

It is emphasized that the complex analysis of lexemes to denote anatomical parts of the body in the early-printed texts confirms not only their communicative relevance, but also the prospects in the study of the word ambiguity, metaphorical semantics, fixation of neologisms, motivated by somatisms. Many anatomical denominations used to denote the parts of the human body have acquired a symbolic meaning, which is explained by the nature of denotations, since their symbolic essence is particularly transparent: the word-somatism and the etalon which it symbolizes, interact and interpenetrate, gaining additional connotations.

Key words: somatism, polysemy, connotative semantics, semantic invariant.

Мовний простір онімів, зокрема й анатомічних назв тіла, настільки місткий, розмаїтий і генетично зумовлений, що зацікавленість лінгвістів цим феноменом не згасає й дотепер. Актуальність дослідження полягає в тому, що сучасні знання про людину віднедавна стали синтезом наукових даних не лише з філософії та природничих наук, а й із наївних уявлень людини про саму себе, зокрема й про морфологію людського тіла, закодованих у мові.

Вивчення ознак соматичних об'єктів, множинності їх значень, а відтак і їх участі в побудові семіотичної картини світу загалом складно уявити без етимологічних розвідок О. Потебні та О. Востокова. У праці О. Потебні «Мысль и язык» наводиться чимало думок про внутрішню форму слова, для аналізу якої вчений залучає

соматизми разом зі словами пізнішого утворення із ясно вираженим етимологічним значенням. О. Востоков для ілюстрації спорідненості мов (не лише польської, богемської, а й німецької, грецької) також використовує передусім слова на зразок: *око, серце, рука* тощо, порівнюючи їх із відповідними словами різних стародавніх та нових європейських мов [2, с. 67]. Переконаливим ілюстративним матеріалом виступають соматизми в роботах німецьких лінгвістів про системність лексики: Г. Іпсена, Г. Остгофа, В. Порціга, Й. Тріра та інших. Наприклад, В. Порціг, що висунув ідею про лексико-синтаксичні поля, принагідно використовує саме субстантиви на позначення частин людського тіла, пов'язуючи їх із дієслівними корелятами: йти – ноги, бачити – очі, чути – вуха, цілувати – губи [3, с. 120].

Соматизми як елемент класу мовних одиниць, їх кількісні характеристики та якісні потенції віднедавна стали об'єктом вивчення не лише в лексикології, а й фразеології, стилістиці, лінгвокультурології, етнолінгвістиці. Звичайно, комплексного дослідження нами не виявлено, проте наявні численні праці, де автори принагідно апелюють до соматизмів або ж висвітлюють їх певний аспект, а це означає, що назви анатомічних частин тіла міцно увійшли в наше мовне життя, стали його невід'ємним складником. Про чисельність і актуальність досліджуваних одиниць свідчать дані словників, монографії, статті.

З'являються праці, присвячені вивченню тіла в контексті культурно-антропологічних студій (ретроспективно та сучасні підходи) [10; 13]; аналізу засобів мовної концептуалізації частин тіла; семантико-культурологічних особливостей соматичної фразеології [6; 7]. Триває плідна робота над обробкою матеріалу вільного асоціативного експерименту і щодо встановлення парадигматичних, синтагматичних, словотвірних, тематичних, фонетичних, ремінісцентних асоціацій на соматизми [10, с. 176]. Метафоричні, символічні конотації зазначених одиниць вивчають у контексті внутрішньої форми слова.

Водночас дослідники поки що недостатньо уваги приділяють різноманітним парадигмам та опозиціям, у які об'єднуються ці найдавніші за своїм походженням слова. Пов'язані з одним і тим самим фрагментом дійсності – анатомією людини й тварин – вони нерідко в найнесподіваніших відношеннях і форматі відображають поняттєву, предметну та функціональну подібність позначуваних явищ.

Мета нашої розвідки – проаналізувати логіко-семантичні й функціональні особливості соматизмів, виокремити умови й способи

реалізації цих одиниць у стародруках, літописах та інших найдавніших писемних текстах. Матеріал для дослідження дібрано шляхом суцільної вибірки переважно зі стародруків.

У межах проблематики роботи викликає зацікавленість дослідження соматизмів у прецедентних текстах, де вони виконують функцію маркера для введення у своєрідний мовний простір, що відповідає природному членуванню реального світу, ґрунтованого, зокрема, й на релігійних уявленнях про створення світу Богом та походження людини. Наприклад: *И вложи богъ сонъ во Адама, и успе Адамъ, и взятъ его ребро лѣвое, и въ томъ ребрѣ протяже руцѣ и нозѣ и главу, и созда ему жену въ шестый день...* (ССБА: 150); *Лавица же та святаа, идѣ же лежало тѣло Христово, есть в длину 4 локот, а в ширину 2 лакти, а възвыше полулакти* (XII ХД, с. 34); *Хоцу главу свою приложити* (СПИ: 374); *... и в той храмѣ Христос умы ногы ученикам своим* (ХД: 60); *Колико костей въ человекѣ? – (Иоаннь рече): 295, а составовъ толжожъ* (Беседа: 138); *А костей сотвори богъ в Адамѣ 345* (ССБА: 150). На думку одного з найвідоміших європейських мислителів ХХ ст., іспанського філософа Хосе Ортеги-і-Гассета (1883–1955), «тіло є вказівкою, знаком внутрішнього світу, в ньому ув'язненому, і в той же час тіло – це плоть, призначення якої у «вираженні внутрішнього світу». Плоть не тільки має вагу і рухається, вона виражає, вона є «вираження» [5, с. 305]. Учений акцентує увагу на виразовій функції зоологічного організму – найзагадковішій з усіх проблем, якою займається біологія: «Тіло – найбагатше «виразове поле», або «поле виразності». Звичайно, спочатку дослідник апелює лише до біології: «Наприклад, я бачу, як воно (тіло) дивиться». Подальша проекція на очі переконує в тому, що людина – не лише тіло, а жива система, єдність фізичного і духовного: «Очі – вікна душі – можуть сказати вам більше, ніж щось інше, оскільки погляд іде зсередини і дає відчуття, яка за ним схована глибина» [5, с. 306].

Парадигматичний аналіз імені *тіло* в лексикографічному відображенні дає змогу виокремити узуальні, стандартні уявлення про тіло в повсякденній свідомості носіїв мови. За етимологічним словником, укр. тіло – д. рус. тѣло, род. в. тѣлесе, тѣлесьнѣ, прикм., ст.-слов. тѣло, род. в. тѣлесе; болг. тяло, сербохорв. тјело, словен. telō, род. в. -ěsa, чеськ. tělo, словц. telo, польск. ciało, в.-луж. ćelo, н.-луж. šelo.

Порівнюють із лтс. *tēls, tēle* «образ, тінь, кістяк», *tēluōt* «надавати форму». Непереконливими є інші порівняння з дав.-пруськ. *stallit* «стояти», дав.-інд. *sthálati* «стоїть», *sthálā* «насип», «гло» (Леві), «тінь» (Вондрак), з гот. *stains* «камінь», грецьк. *στίϛ, στίον* «камінчик», *στίφος* «купа» тощо [11, с. 159].

Спіраючись на загальноприйняте вживання, що ресструється «Словником української мови», зазначимо, що лексема *тіло* є багатозначною й тлумачиться в цьому виданні так: 1. Матерія, речовина, що так чи так обмежена в просторі; окремих предмет у просторі. 2. Організм людини або тварини загалом з його зовнішніми і внутрішніми проявами. 3. Тулуб людини або тварини. 4. Шкірно-м'язовий покрив людини або тварини; м'язи, м'ясо. 5. Основна наймасивніша частина чого-небудь. 6. перен. Про що-небудь єдине, що складається з погоджено діючих частин [8, с.138–139].

Згідно з аналізом лексикографічного матеріалу виокремлюємо множинність субстантивів у їх значеннях, пов'язаних з ідеєю тіла: *кістяк, корпус, організація, організм, плоть, стан, тілеса, тіло, торс, тулуб, фігура, форма, труп, останки, кістка, мумія, прах*. Із цього переліку в окрему групу слід об'єднати стилістично марковані, зокрема й пов'язані тільки зі словом *труп*, що втілює ідею мертвої людини (*останки, кістка, мумія, прах*). Серед стилістично маркованих слід відзначити застарілі слова, зокрема архаїзми й історизми. У цьому переліку всі застарілі слова є архаїзмами: *організація* – (заст.) «організм людини, сукупність його структурних і фізіологічних особливостей»; *тулово* – (заст. й простор.) «те саме, що й тулуб». Стилістично маркованими словами є: *тілеса* – (розм., жарт.) «товсте, повне тіло»; *торс – тулуб* – (книжн.); *останки* – тіло мертвої людини або тварини, а також те, що залишилося від неї (про людину – висок.). Стилістично нейтральними є такі лексеми: *тіло, тулуб, організм, плоть, корпус, стан, форма, фігура, труп, мумія*. Ці слова й утворюють центр лексичного поля «*тіло*» в сучасній українській мові.

Порівняння семантики слова *тіло* з іншими членами парадигми дає змогу встановити його поліфункціональність і семантичну місткість. Наприклад, соматизми, що втілюють ідею мертвої людини: *повелѣ же царь створити ковчез четыре от древа, два же обложи златомъ и костѣ мертвыя смердяща вложити в ня, златыми же гвозды загвозди а* (ПВИ: 198); *Церкви же исподи дупляста есть вся: и мощи святыхъ ту лежатъ* (ХД: 64). При узагальненні дефініцій

лексеми *тіло* в задекларованих тлумачних словниках та в досліджуваних текстах виокремлюємо такі семантичні інваріанти найвішних уявлень, пов'язаних зі словом тіло: 1) організм людини або тварини в його фізичних формах та виявах; 2) частина людської фігури від шиї до ніг, тулуб, корпус; 3) останки померлої людини, труп.

Слід зауважити, що слово *тіло* є поліфункціональним, найбільш узагальнювальним позначенням (порівняно з іншими лексемами цієї групи) фізичної, матеріальної субстанції людини, оскільки позначає як ціле, так і частину від цілого, як живий, реально існуючий організм, так і те, що від нього залишається після фізичної смерті людини.

Звичайно, найбільше смислове наповнення лексеми *тіло* фіксуємо в контекстах, пов'язаних із космогонічною міфологією «вселенської пралюдини» (інд. *пуруша* в Ведах, сканд. Імир у «Едді», кит. Пань-Г: пор. євр. Адам Кадмон), із плоті якого виникла земля, із кісток – каміння, із крові – ріки, із волосся – дерева, із дихання – вітер тощо [12, с. 362]. Відповідну семантику виокремлюємо і в досліджуваних контекстах: *Отъ осми частей [сотворен Адам]: 1, отъ земли тѣло; 2, отъ камня кости; 3, отъ Чермнаго моря кровь; 4, отъ солнца очи; 5, отъ облакъ мысль; 6, отъ востока дыханіе власы; 7, отъ свѣта дух...* (Беседа: 138); *Создати въ земли Мадламстей челоѣка, вземъ земли горсть ото осьми частей: 1) отъ земли – тѣло, 2) отъ камни – кости, 3) отъ моря – кровь, 4) отъ солнца – очи, 5) отъ облака – мысли, 6) отъ свѣта – свѣт, 7) отъ вѣтра – дыханіе, 8) отъ огня – оттепла* (ССБА: 148).

Значимо, що субстантив *тіло* за частотністю вживання є домінантним, а його змістове наповнення – багатозначним. У документальному науково-академічному українському перекладі («Літописі руському») лексема *тіло*, за нашими спостереженнями, вживається у значенні «організм людини загалом із його зовнішніми і внутрішніми проявами»: *І дав він їй заповіді про церковний устав, і про молитву, і про піст, і про милостиню, і про додержання тіла в чистоті* [4, с. 36]; *Були ж обри тілом великі, а умом горді* [4, с. 7]. Схожу семантику виокремлюємо і в інших контекстах: *«Полечу, – рече, – зигзицею по Дунаєви, омочу бєбрянъ рукавъ въ Каялѣ рецѣ, утру князю кровавья его раны на жестоцѣмъ его телѣ»*(СопІ: с. 48).

Трапляються поодинокі приклади вживання лексеми *тіло* і в інших значеннях: «що-небудь єдине, що складається з погоджено

діючих частин», наприклад: *Просвітившись же, радувалась вона душею і тілом. І поучив її патріарх про віру християнську* [4, с. 35]; «м'язи, м'ясо»: «*Се єсть тіло моє, яке я ламаю за вас*» [4, с. 52].

Привертає увагу метафоричний вислів зі «Слова о полку Ігоревім», побудований на антиноміях *душа – тіло; тіло – голова*, наприклад: *Єдинь же изрони жемчюжну душу из храбра тѣла чрезъ злато ожерелие* (СопІ: 40). Імовірно, в усному мовленні могли побутувати стійкі словосполучення на зразок *душа з тілом розлучається, душа прощається з тілом*, а автор лише образно трансформував цей стійкий для носіїв мови вислів. Або: *...на тоуѣ живють кладуть, вѣють душу отъ тѣла* (СопІ: 44); *Хоть и тяжело ти головы кромѣ плечю – зло ти тѣлу кромѣ головы – Руской земли безъ Игоря* (СопІ: 60).

При цьому зауважимо, що не слід ототожнювати множинність значень соматичних об'єктів і множинність ознак. Моделюючи семіотичну картину тіла, виокремлюємо такі його ознаки: якісні (*мале, хоробре, чисте*); відносні (*мужне, благоліпне, тлінне, блудолобне*) – *въ тѣлеси блудолжбьнѣ* (Ізб. 1076: 456); ознаки, що ґрунтуються на порівнянні (з душею, з головою, з землею); апелюючи, мотивовані соматизмами (*краса тілесна, діла тілесні, хитроці тілесні*). Приклади вживання в стародруках апелюючи, мотивованих соматизмами, засвідчують, що останні ніби перебирають на себе функцію стимулу для встановлення різних видів зв'язків між означенням і означуваним словом: потенційних, метафоричних, асоціативних, диференційних тощо. Наприклад: *Аже придетъ кровавь мужь и възложи на ню монисто золото; сърдечною чистотою; дшлюбивь; златоустого* (Ізб. 1073: 123–124); *великаго слѣпоукого* (Ізб. 1076: 717); *дѣльмь телесными; телесноу хьтлости* (ПВИ: 225); *не прельштаитеса сътостьѣ оутробноуѣ* (Ізб. 1073: 157).

У більшості атрибутивних словосполучень прикметники не вносять нової якості в семантику означуваного іменника-соматизму, вони переважно утверджують найхарактернішу органічну особливість людини, наприклад: *...и ржка деснаа юмоу бѣ соуха... и рече члѣккови имжитжмоу соуж рокж* [1, с. 23]; *по плечу право(м)* (АЖ: 130); *губа сподняя* (АЖ: 129); *на пальци середне(м)* (АЖ: 129); *плече правое синсе* (АЖ: 69).

Серед перших фіксацій новосформованих прикметників на *-оє* та *-е*, що виступають паралельно з відповідними короткими й повними

формами, виокремлюємо (на матеріалі українських грамот XIV–XV ст.) поодинокі випадки атрибутивів, мотивованих соматичною основою: *о(ч)ное враче(с)тво* [1, с. 80]; *оусердечне поклонѣние* [1, с. 80]; *телеснокъ хытрости* [1, с. 47]. Порівняно більшою частотністю позначена іменникова парадигма соматизмів в орудному відмінку однини чоловічого роду: *здоровымъ животомъ* [1, с. 87]; *тверезымъ оумомъ* [1, с. 29]; *чулымъ окомъ*; *чисты(м) и свѣтлы(м) ср(д)цею* [1, с. 54–55].

Із погляду діахронії важливо окреслити актуальність внутрішньої форми соматизмів, в основі яких перебувають як матеріальні, предметні, так і реалії духовного світу. Їх здатність позначати «благородні частини тіла» сприяє появі численних символічних конотацій. Наприклад: *кров* – символ життєвої сили; *рука* – символ влади; *коліно* – символ родової належності; *велике тіло* – символ сили; *кістка* – символ смерті тощо.

Як стверджують дослідники, символічних значень соматизми набувають не випадково: «за характером тіла і душі своєї людина любить ріднитися з природою, зображати себе в мові своїй, вимірюючи членами тіла свого дії свого розуму і порухи серця, тому і у прислів'ях, наказах нерідко зустрічаємо порівняння і подібності, запозичені від благородних частин тіла, особливо від голови, язика, очей, вух, рук тощо» [7, с. 227]. Наприклад:

велике тіло – символ сили: *У ті самі часи існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примусили дулібів, що [теж] були слов'янами. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог* [4, с. 7];

кістка – символ смерті: *А коли хто вмирав – чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши **кості**, вкладали їх у великий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як це роблять вятичі й нині* [4, с. 9]; дуже поширений символ, один із найархаїчніших у світовій міфології, тісно пов'язаний із поховальними обрядами з культом мертвих (пор. також: *І повелів він осідлати коня: «Дай-но я погляну на **кості** його». І приїхав він на місце, де ото лежали його **кості** голі і **череп** голий, і зліз він з коня, і посміявся, мовлячи: «Чи од сього **череп**а смерть мені прийняти?»* [4, с. 22]);

рука – символ влади: *Ми, мужі від народу руського – Карл, Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руар,*

Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид, – послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, Льва і Олександра, і Костянтина [4, с. 20]; Так само й ви, греки, бережіте таку ж дружбу, незвабливу й непорушну, до князів світлих наших руських і до всіх [людей], що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа [4, с. 20]; у замовляннях їх аналізують «як інструмент магічної жестикуляції, зокрема: триматися за руки – магічний контакт, знак любові; передавати щось із рук до рук – контакт через предмет-посередник, передання магічних сил» [7, с. 224–225];

коліно – ознака родової або територіальної належності: *По сьому ж морю сидять варяги: сюди, на схід, – до наділу Симового; на тому ж морю сидять вони на захід – до землі Англійської і до Волоської Яфетове бо **коліно** й це: варяги, свеї, нормани, готи, русь, англи, галичани та інші [4, с. 1]; А се – інші народи, які данину дають Русі: гудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб. Ці мають свою мову, [походять] від **коліна** Яфетового, бо живуть у північних краях [4, с. 6];*

кров – субстанція життєвої сили, оселя душі: *Так само оце й нині, при нас, половці держать закон предків своїх: **кров** проливати і вихвалитися цим. І їдять вони мертвечину і всяку нечисть [4, с. 10].*

Отже, якісні потенції соматизмів, їх кількісні характеристики та закріплені за ними поняттєвий комплекс асоціацій свідчать про своєрідність функціонування зазначених понять у мовному просторі та підтверджують не лише їх комунікативну актуальність, а й перспективи у вивченні багатозначності слова, метафоричної семантики, фіксації новоутворень, мотивованих соматизмами. Чимало анатомічних найменувань на позначення частин тіла людини набули символічного значення, що пояснюють характером денотатів, адже їх символічна сутність особливо прозора: слово-соматизм і еталон, який він символізує, узаємодіють і взаємопроникають, набуваючи додаткових конотацій.

Література

1. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко / [відп. ред. В. В. Німчук]. – К. : Наук. думка, 1978. – 205 с.
2. Ковалик І. І. Загальне мовознавство : [навч. посібник] / І. І. Ковалик, С. П. Самійленко. – К. : Вища школа, 1985. – 215 с.
3. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : [підручник] / М. П. Кочерган. – К. : ВЦ «Академія», 1999. – 288 с.
4. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. – © І. М. Приходько, 2017.

К. : Дніпро, 1989. – 591 с.

5. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманізація мистецтва. Ессе про літературу і мистецтво / Х. Ортега-и-Гассет ; пер. з исп. – М. : Радуга, 1991. – 639 с.

6. Парандовський Я. Алхімія слова. Петрарка. Король життя / Я. Парандовський ; пер. з польск. – М. : Правда, 1990. – 656 с.

7. Петрова Н. Д. Семантичні механізми в процесі фразотворення / Н. Д. Петрова // Мови європейського культурного ареалу : розвиток і взаємодія / [відп. ред. О. І. Чередниченко]. – К. : Довіра, 1995. – 270 с.

8. Словник української мови : в 11 т. – Т. 10 : Т–Ф. – К. : Наук. думка, 1979. – 658 с.

9. Слово про полку Ігоревім / Упорядн. та примітки О. Мишанича. – К. : Рад. шк., 1986. – 310 с.

10. Терехова Д. Емоційно-оцінні характеристики соматизмів (за даними цілеспрямованого асоціативного експерименту) / Д. Терехова // Українська мова : з минулого в майбутнє. – К., 1998. – С. 176–178.

11. Фасмер М. Етимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – Т. 4: Т-ящур. – М. : Прогресс, 1987. – 864 с.

12. Философский энциклопедический словарь / С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др. – [2-е изд.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.

13. Шанский Н. М. В мире слов / Н. М. Шанский. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Просвещение, 1985. – 255 с.

Перелік умовних скорочень

АЖ Актова книга Житомирського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К. : Наук. думка, 1965. – 191 с.

Беседа Беседа трех святицелей // Памятники литературы древней Руси. XII век / Вступ. стаття Д. С. Лихачева; сост. и об. ред. А. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. – М. : Худ. л-ра, 1980. – С. 136–147.

Ізб 1073 Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. – Спб., 1880. – 266 с.

Ізб 1076 Изборник 1076 года / Под ред. С. И. Коткова. – М., 1965. – 1091 с.

ІВІ Повесть о Варламе и Иосаафе // Памятники литературы древней Руси. XII век / [Вступ. стаття Д. С. Лихачева; сост. и об. ред. А. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева]. – М. : Худ. л-ра, 1980. – С. 198–225.

СПІ Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова // Памятники литературы древней Руси. XII век / Вступ. стаття Д. С. Лихачева; сост. и об. ред. А. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. – М. : Худ. л-ра, 1980. – С. 372–387.

СопІ Слово о полку Игоревім / [Упорядн. та примітки О. Мишанича]. – К. : Рад. шк., 1986. – 310 с.

ССБА Сказание, како сотвори богъ Адама // Памятники литературы древней Руси. XII век / Вступ. стаття Д. С. Лихачева; сост. и об. ред. А. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. – М. : Худ. л-ра, 1980. – С. 136–147.

ХД Житие и хождение Даниила Русьскыя земли игумена // Памятники литературы Древней Руси. XII век / Вступ. стаття Д. С. Лихачева; сост. и об. ред. А. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. – М. : Худ. л-ра, 1980. – С. 24–115.

Стаття надійшла до редакції 18.09.2017 р.